

Ewelina GRZEŚKIEWICZ

Instytut Języka Polskiego PAN

ewelina.grzeskiewicz@ijp.pan.pl

<http://orcid.org/0000-0001-5865-8970>

DOKUMENT UTRACONEGO/ZANIKAJĄCEGO DZIEDZICTWA. RÓŻNORODNOŚĆ LEKSYKALNO- -SŁOWOTWÓRCZA MATKI W GWARACH OSTRÓDZKIEGO, WARMII I MAZUR

W niniejszym opracowaniu zaprezentowana zostanie rodzina leksemu *matka* oraz bogactwo leksykalno-słowotwórcze owej rodziny w gwarach Ostródzkiego, Warmii i Mazur. Leksemy *matka*, *mama* i *muter*, wchodzące w skład rodziny, będące podstawami słowotwórczymi, a więc leksemami w określonym ściśle znaczeniu, stanowiącymi podstawę derywatu, obrazują różnorodność derywatów modyfikacyjnych analizowanych rzeczowników. Celem przeprowadzonych analiz jest znalezienie odpowiedzi na pytania: czy analizowane leksemy są takimi podstawami słowotwórczymi, które konotują powstanie licznych derywatów; jakiego typu formanty sufiksalne są dominujące; jakie są funkcje formantów wynikające z analizy związku semantycznego między derywatem a podstawą słowotwórczą; ile derywatów modyfikujących ma leksem *matka*, *mama* oraz *muter*? Celem zaś pośrednim jest próba udowodnienia, że na stosunkowo ograniczonym terenie gwarowym, na którym gwary rodzime są od prawie siedemdziesięciu lat w odwrocie, występowało wiele, dobrze zaadaptowanych derywatów omawianych leksemów.

Problemy z odpowiednią analizą i opisem problematyki słowotwórczej wynikają z dysproporcji pomiędzy ilością oraz jakością usystematyzowania wiedzy o słowotwórstwie polszczyzny ogólnej a słowotwórstwem gwarowym. Z pewnością jednym z powodów takiego stanu rzeczy jest pełna systemowość polszczyzny ogólnej przy braku całościowego opisu systemów gwar. Powodem drugim jest, jak pisał Mieczysław Karaś, mała przydatność analiz słowotwórstwa¹:

Słowotwórstwo gwarowe jako stojące na pograniczu gramatyki i słownictwa, choć pozwala na pewne uogólnienia, uniemożliwia jednak przeprowadzenie przy jego pomocy właściwej, jednoznacznej charakterystyki gwary i nie nadaje się do ukazania istotnych różnic w stosunku do innych gwar, a także do języka literackiego (1964: 162).

Utrudnia analizę i dokładniejszy opis słowotwórstwa rzeczowników w gwarach Ostródzkiego, Warmii i Mazur niemożność kontynuowania badań terenowych oraz niewielka liczba monografii, słowników czy atlasów umożliwiających opis systemu słowotwórczego². Analizy przedstawione poniżej pokażą dowodnie, że bogactwo derywatów trzech leksemów jest argumentem potwierdzającym konieczność opisu formantów słowotwórczych rzeczowników.

Zanim zaprezentowana zostanie metodologia badań własnych oraz analiza materiału, wyjaśnienia wymaga kwestia różnicy między Warmią a Mazurami. Warmiacy od początku byli grupą etniczną świadomą swojej polskości. Inaczej rzecz miała się z Mazurami, gdyż przybysze z Mazowsza nie poczuli się do polskości, czuli się Mazurami, co pozwoliło w XIX wieku stworzyć urzędnikom niemieckim mazurską narodowość. Henryka Perzowa pisze:

Pozostając przez cały czas w obrębie państwa, w którym dominowali Niemcy, poddani presji państwa pruskiego znacznie wcześniej niż Warmiacy, byli Mazurzy na germanizację bardziej podatni [...] jednak jeszcze w r. 1800 sytuacja przedstawiała się dla polskości pomyślnie [...] już jednak w latach 1832 i 1834 wydano zarządzenie ograniczające używanie języka polskiego w szkołach (1987: 17).

Antykatolicki i antypolski charakter Kulturkampfu na Warmii spotkał się z oporem społecznym, na Mazurach ostoją polskości był tylko język kancjonałów, pieśni oraz twórczość ludowa. Jak pisze Perzowa:

Stosowano szykany, po dojściu do władzy Hitlera – terror; zaprzestano drukowania kancjonałów polskich; polskie nazwy miejscowe zamieniano na niemieckie [...] Stale ograniczany język polski zszedł do roli języka domowego, używanego zwłaszcza przez ludzi starszych (1987: 20–21).

¹ Zaznaczyć należy, że pogląd Mieczysława Karasia znacząco wpłynął na marginalne traktowanie słowotwórstwa w opisach poszczególnych gwar.

² Na temat słowotwórstwa w omawianych gwarach pisała Jadwiga Chłudzińska-Świątecka (1956: 21–27), (1972: 159–289). Wart odnotowania jest atlas *Zróżnicowanie słowotwórcze gwar Mazowsza i Podlasia. Rzeczownik* autorstwa Aliny Kowalskiej (1975, 1979).

Przynależność narodowościowa Mazurów była niejasna, jak zauważa Andreas Kossert:

Ciągle jeszcze w języku urzędowym władz i w swoim własnym języku Mazurzy byli jednak „Polakami” i mówili „po polsku”. A fakt, że z dumą się określali jako „Prusaki”, dowodzi, że pojęcie „Polak” odnosiło się wyłącznie do języka, natomiast państwowa tożsamość Mazurów była pruska (2014: 118)³.

Powojenna działalność Państwowego Urzędu Repatriacyjnego oraz weryfikacja narodowościowa i deportacje spowodowały zmniejszenie się liczby ludności rodzimej o 80%. Na tereny byłych Prus Wschodnich przybyła ludność z Polski centralnej oraz repatrianci. Mazurzy, z powodu wyznania ewangelickiego, przez polskie władze oraz napływową ludność uznawani byli za Niemców.

Zasięg gwar polskich na omawianym terenie ustaliła ekspedycja Instytutu Zachodniego i Archiwum Fonograficznego UAM w Poznaniu w 1949 roku⁴. Dokonano także podziału gwar mazurskich na gwary zachodnie i wschodnie, posługując się podziałem administracyjnym z 1952 roku (powiaty): Mazury zachodnie – nidzicki (Nidz), szczycieński (Szcz); Mazury wschodnie – mrągowski (Mrąg), piski (Pisz), gżeycki (Gże), ełcki (Ełk), olecki (Olc). Za uzupełniające uznano powiaty węgorzewski (Węg) oraz gołdapski (Gołd)⁵. Podział ten obowiązywał będzie podczas analizy materiału⁶.

W latach 1950–1953 Zespół Dialektologiczny przy Katedrze Języka Polskiego UW pod kierownictwem Witolda Doroszewskiego i Haliny Ko-

³ Rozważania na temat dezorientacji tożsamościowej Mazurów podsumowuje Adolf Szymański: „Główne cechy charakterystyczne Mazurów to ich polskie pochodzenie i wyuczaje, niemiecka tradycja, polskie nazwiska i niemieckie imiona, polski język i niemieckie pismo, polskie przysłowia i niemieckie pieśni, słowiańska religijność i ewangelickie wyznanie” (za: Sakson 2008: 278).

⁴ Stanisław Dubisz ustalił rozmieszczenie polskich dialektów: Ostródzkie i południowa Warmia – dialekt chełmiński z wpływami mazowieckimi; Nidzickie i Szczycieńskie – chełmiński i mazowiecki zachodni; Mrągowskie – chełmiński i mazowiecki na zachodzie; pozostała część – mazowiecki wschodni; Giżyckie, Piskie, Ełckie, Oleckie – mazowiecki wschodni (Perzowa 1987: 22).

⁵ Rozmieszczenie dialektów niemieckich sąsiadujących z polskimi: dialekty dolnoniemieckie – Mazury wschodnie (Mrąg, Giż, Olc) oraz Resz (W); dialekt wysokopruski, czyli wschodnio-środkowo-niemiecki, a więc odłam dialektu wysokoniemieckiego – teren północny O i Olsz.

⁶ Każdorazowo na fiszce, oprócz nazwy powiatu, znajduje się nazwa miejscowości. Na potrzeby artykułu oznaczony będzie tylko powiat.

necznej przeprowadził na tym terenie badania gwaroznawcze. Zdecydowano objąć badaniem ludność autochtoniczną. Zarejestrowano tamtejszą polszczyznę, zanim na język danych wspólnot komunikacyjnych zaczęły wpływać inne odmiany polszczyzny.

Wynikiem badań oraz ekscerpcji materiałów własnych i źródeł drukowanych jest kartoteka *Słownika gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*. Należy zaakcentować, że zbiory kartoteki przedstawiają stan gwar, jaki zastano w latach pięćdziesiątych XX wieku. Dziedzictwo gwar zapisane jest w wydanych już ośmiu tomach słownika (SGOWM, tomy I-VIII). Pozostała część kartoteki jest jeszcze niepoddanym analizie elementem dziedzictwa. W jej skład wchodzi ekscerpty z: zeszytów, w których zapisywane były odpowiedzi na pytania kwestionariuszowe⁷; pieśni i wypowiedzi ciągłych; pamiętników autochtonów; ze źródeł drukowanych; pieśni ze zbiorów Instytutu Sztuki PAN w Warszawie.

Niemożliwe jest zebranie materiału gwarowego w czasach współczesnych z powodu zaniku lub rozproszenia wspólnot komunikacyjnych. Różnorodne są jednak działania potomków Mazurów i Warmiaków, mających na celu rewitalizację gwary. W tym celu powstają liczne strony internetowe oraz profile prezentujące gwary, jak również kulturę⁸, wydawane są słowniki⁹ i monografie popularnonaukowe¹⁰ oraz czasopisma¹¹, organizowane są festiwale i inne wydarzenia spajające wspólnoty, tworzone są biblioteki zbierające książki na temat Warmii i Mazur¹².

Scharakteryzowane zostaną trzy rodziny leksykalne, a mianowicie *matka*, *mama* i *muter*. Leksemy traktowane są jako podstawy słowotwórcze. Zaznaczyć należy, że omawiane będą derywaty synchroniczne. W związku z faktem, że warunkiem istnienia derywatu jest związek znaczeniowy między nim a podstawą słowotwórczą, zaprezentowane zostaną rzeczowniki (wyrazy motywowane), dla których bazą

⁷ Rozbudowany kwestionariusz Józefa Tarnackiego (około 1800 pytań).

⁸ Np.: *Mazurská gádkä*: <https://www.facebook.com/groups/1548442068794254/> czy strona internetowa pomazursku.pl (dostęp 12.04.2021 r.).

⁹ Warto wymienić najnowszy z nich: *Mazurská gádkä. Słownik mazurski z rozmówkami* (Szczytno 2020). Istnieje też oficyna wydawnicza: mojabibliotekamazurska.pl (dostęp: 12.04.2021).

¹⁰ Przykładem jest tłumaczenie *Małego księcia* Antoine'a de Saint-Exupéry na gwary mazurską powstałe w 2018 roku. Autorem jest Piotr Szatkowski, tytuł brzmi *Małi Princ*.

¹¹ Np.: „Céch – Mazurski Cejtunek”.

¹² Zbiory na bieżąco gromadzi biblioteka w Muzeum im. Michała Kajki w Ogródku: <http://www.michalkajka.pl/biblioteka-mazurska/> (dostęp: 12.04.2021).

znaczeniową jest rzeczownik. Analiza związków semantycznych (derywatu i podstawy) ukaże funkcję poszczególnych formantów w gwaraach Ostródzkiego, Warmii i Mazur. Znaczenia komunikowane przez formanty, w przypadku analizowanego materiału sufiksy proste i złożone, pozwolą stwierdzić, jakie informacje przekazywali nadawcy wypowiedzi, używając określonych derywatów. Poddane analizie zostaną tylko te, których semantyka – podobnie jak podstawa słowotwórcza – skoncentrowana jest wokół pojęcia *matka* w podstawowym dla polszczyzny ogólnej znaczeniu.

Słownikowe definicje *matki* tak w SJPDor, jak w SJPSz i w SJPDun wyróżniają kilka znaczeń. W niniejszym opracowaniu za określone znaczenie wspólne dla podstawy słowotwórczej i derywatów uznaje się znaczenie pierwsze, wspólne wymienionym słownikom, a mianowicie (SJPDor): ‘kobieta mająca własne dziecko (dzieci), w stosunku do tego dziecka (lub ze względu na nie)’. Na nieco inne cechy *matki* zwraca uwagę USJP w znaczeniu pierwszym: ‘kobieta, która urodziła dziecko i zwykle je wychowuje’. Na owe dodatkowe elementy wchodzące w skład definicji zwraca uwagę także ISJP. W WSJP, najnowszym słowniku polszczyzny ogólnej, opartym na bogatym korpusie, wydzielono sześć znaczeń. Tutaj także interesujące nas znaczenie znajduje się na początku: ‘kobieta, która urodziła dziecko, a także zwykle potem je wychowuje – w stosunku do tego dziecka’. Oprócz zaprezentowanych współczesnych definicji, uwzględniających wszystkie cechy *matki*, są także historyczne definicje, jak w SL: ‘co płód czyli dziecię na świat urodziła’. Niewiele różni się definicja ze SJPWar: ‘ta, co płód na świat wydała; kobieta (a. samica) jako rodzicielka’. Pierwsze zaś spośród ośmiu znaczeń w SWil brzmi: ‘kobieta rodząca dzieci, mająca płód; niewiasta jako rodzicielka’.

Mieczysław Szymczak w monografii *Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego w historii i dialektach języka polskiego* zaznacza, że język polski na oznaczenie desygnatu odziedziczył z epoki prasłowiańskiej nazwę *mać*, która w XIV wieku zyskała formę oboczną *macierz*, będącą pierwotnie formą biernika. Od XVI wieku dochodzi do osłabienia używania obocznych nazw: „w coraz to większym stopniu nabiera ona wtedy odcienia archaicznego lub ludowego” (Szymczak 1966: 22). Leksemem, który wyparł formę odziedziczoną z epoki prasłowiańskiej, jest *matka*. SEJPB informuje, że jest to forma zdrobniała od psł. **mati* z przyrostkiem *-*ьka*, co daje formę **matъka*. Wyjaśnieniem wypierania jednego leksemu przez drugi jest, zdaniem Mieczysława Szymczaka, tendencja

do jednolitego tematu fleksyjnego (1966: 25). Początkowo sufiks niósł informację o emocjonalnym stosunku nadawcy do odbiorcy, jednak od wieku XVI jest już pozbawiony owej informacji.

Na leksem *matka*, będący podstawą dla licznych derywatów w gwarach Ostródzkiego, Warmii i Mazur, składają się w kartrotece 723 fiszki, co świadczy o tym, że jest to nazwa powszechna na badanym terenie. Materiał wyekscerpowany z zeszytów z badań terenowych, pamiętników i z literatury ukazuje potoczny język w prymarnej wersji mówionej. Badanie systemu słowotwórczego, w zasadzie weryfikacja dyferencyjności względem polszczyzny ogólnej, nie może wykluczać uwag semantycznych.

Z bogactwa poświadczeń występowania leksemu w potocznej wersji warte wynotowania są następujące cytaty¹³: *bym wcale nie "umnała po polsku, ale ja umneje, bo mne matka nauczyła zksząszki od nabożeństwa Resz; matka mu poprawiła i w tej brei wądółków narobiła i tego tuku tam nalala i szpyrki do góry położyła Olsz; jek moja matka do tego handlu sziewziela rybackiego jijek ja uciekem z tyj służbypastuchowij, to matka mnie dała do "udzbykupchieckiej kolonialny i zelazni do niasta Serokowo w powiecie Kętrzyn Giz; jak wesele się "odprawiało, trzeba było do kszendza meldować pozwolenstwo"od"ojca, matki, tłodziewcyna, syn nie brukował Węg; no i wtedy go wyciągnęli – buł pochowany – to potem matka muwziła, co ociec zawdy chodził po śmierci w to gospodarke po chlewach, tak stawiał im się w oczy, przeskadzał, ale to nie je żadna bajka a prawda Nidz. Pieśni, gwarowy styl literacki, prezentują inne kolokacje: *I przyjechał w podwóreczko Zakolatał w "okienecko Dobry dzień wam matko moja Cy wy macie córkę doma*¹⁴; *Dziękuję ci matko za wychowanie A jitobzie"ojce za wykaranie Karaleś me bez przycyny Trasiułmni się mojmą smniły opiekuń prawy; Gbur idzie orać Wstań ty matko fryszytyk gotować A ona mówi newstane Jaśku fryszytyk gotować Bo bolić me głowa. Wynotować należy także frazemy: "od jednej matki nierówne dziatki Giz; kele matki kazdy gładki Pisz; jaka matka taka córka Olsz; bo chłopowa matka, to do piekła drabka, a kobieca matka do nieba zapadka bl. Potrzebą prezentacji powyższych użyć podstawy słowotwórczej jest fakt, że warunkiem istnienia derywatów jest związek znaczeniowy z wyrazem motywującym.**

¹³ Z uwagi na cele opracowania postanowiono używać ortografii ogólnopolskiej. Brzmienie tekstu oddane jest w takim stopniu, na jaki pozwala ortografia ogólnopolska.

¹⁴ Zgodnie z zasadami redakcyjnymi *Słownika gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur* nie lokalizuje się pieśni, uważając je za teksty wędrujące.

Jak zauważa Szymczak, od XVI wieku przed rzeczownikiem *matka* pojawia się rzeczownik *pani*, które to połączenie, zdaniem autora, powstało w środowisku magnacko-szlacheckim i przeniknęło do warstw mieszczańskich, a nawet chłopskich (1966: 18). Także w poddanych analizie gwarach można zaobserwować to zjawisko: *Nie bendejo na nie siadała Jescem pani matce nie dziękowała; Przyszła do niego matuchna jego Krzyczy i płacze żałuje za niego Moja pani matko "odstąp"ode mnie Bo sia rozleci serduszko we mnie; Wyjeżdżam pani matko z domu wasego I wylewam lzy gorące z serca mojego*. Cechą charakterystyczną połączenia *pani matka* jest występowanie frazy w określonej sytuacji. Kontekstem w sytuacji nadawczo-odbiorczej jest chęć nadawcy do użycia formy honoryfikatywnej, co jest charakterystyczne tylko dla gwarowego stylu literackiego.

Beata Kuryłowicz, opisując dziewiętnastowieczne słowotwórstwo gwary tykocińskiej, zauważa istnienie zjawiska, które cechuje także gwary Ostródzkiego, Warmii i Mazur, a mianowicie:

W badanej gwarze obserwujemy także większą niż w języku literackim swobodę w tworzeniu formacji zdrobniałych. Od jednego wyrazu podstawowego tworzone są całe serie deminutiwów. Mogą tu należeć zdrobnienia drugiego i trzeciego stopnia (2007: 84).

Istotnie, podstawa słowotwórcza, stanowiąca podstawę derywatu, jest w wysokim stopniu produktywna. Jej zdolność tworzenia nowych derywatów jest duża. Nie można ich nazwać tautologicznymi, gdyż określone funkcje formantów mają na celu modyfikację znaczenia. Derywacja sufiksalna jest typem najczęstszym we wszystkich gwarach. Jak pisze Anna Kostecka-Sadowa:

Z punktu widzenia systemu słowotwórczego istotne znaczenie ma stosunkowo niewielka liczba formantów. Są to przeważnie formanty proste lub składające się z afiksów prostych, o szerokiej dystrybucji i dużym stopniu produktywności, tj. tworzące dużą liczbę formacji, produktywne, rozposzechnione w poszczególnych gwarach (2018: 101).

Istotnie, analiza systemu sufiksów w danej gwarze bądź grupie gwar należących do określonego dialektu, tu mazowieckiego, wykaże dowodnie, jaka jest specyfika systemu słowotwórczego gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur.

Leksemem egzemplifikującym, produktywnym także w polszczyźnie ogólnej, jest deminutivum utworzone za pomocą przyrostka *-eczka*.

Liczba poświadczeń występowania w omawianych gwarach formy *mateczka* (78 poświadczeń) wskazuje na dużą żywotność derywatu, który można uznać za prosty. Mimo wszystko teren, na którym on występuje, jest ograniczony i sprowadza się do powiatów: ostródzkiego, olsztyńskiego, szczycieńskiego, mraǳowskiego, giżyckiego, piskiego. Ów derywat właściwy, czyli taki, w którym znaczenie podstawy stanowi część znaczenia lub pokrywa się z nim, ma jednak tylko 27% poświadczeń w stylu potocznym. Wspomniany fakt otwiera perspektywę odnalezienia funkcji formantu w owej odmianie. Nie jest to derywat, funkcję którego można zdecydowanie określić. Świadczą o tym następujące przykłady: *jak my wołali moje rodzice, to mateczko, ojczulku* O; *"onapoziedała, ze "ona nie może z mateczko się klócić, to musi ze mną* Olsz; *to wszystko od mateczki, mateczka to mogła wszystko po polsku, ona namapowzedziała i nabożienstwo, to nietera, tera nikt nie dba* O; *matecko my mózili* Mraǳ. W świetle poświadczeń – a w zasadzie ograniczonego kontekstu wypowiedzi, wszak zjawisko to charakterystyczne jest dla materiału wyekscerpowanego z zeszytów z badań terenowych – funkcja deminutywów jest zneutralizowana. Mimo wszystko jest jednak zauważalne inne zabarwienie semantyczne, bowiem nadawca wypowiedzi ujawnia pozytywne emocje. Dodać jednakże należy, że *-eczka* jest jednym z podstawowych formantów deminutywnych w polszczyźnie ogólnej. Funkcja owa zauważalna jest w materiale przynależnym do gwarowego stylu literackiego: *Mne mateczka przykozała w tam klasztorze być A jo nigdy ne myślała zakonnico być; Wyjechał Janek po chłódzie Ujrzał dzieciątko na wodze Cóż to za dzieciątko zgrzeszyło Co tak wodeczkę zmąciło Mateczkaćmnie wrzuciła Sama panienko zabyła; Pójdę w bory Pójdę w lasy Bory, lasy zasumnieli O mnie ludzie zapomnieli Ach ja biedzna bez mateczki Oplakuję godzinecki; Ojciec i matecka pod ziomkę się skryli A mnie sieroteckę w świecie zostawili.* Znacząca przewaga poświadczeń tego typu prowadzi do stwierdzenia, że formant hipokorystyczny pełni funkcję semantyczną.

Innym derywatem jest forma *mateńka* powstała przy użyciu sufiksu *-eńka*. Ów sufiks nie jest jednak produktywny. Świadczą o tym nieliczne zapisy z pieśni oraz jedno poświadczenie potoczne: *stery rzędy jechało jich, muzio: mateńka, jedź, jedź do domu i "układź się* Mraǳ. Można w tym wypadku wysunąć hipotezę o wschodniej proveniencji formantu, o czym świadczy szerszy kontekst: *tom tedy jakim zidział, co go trzymajo, to tedym się zawróciła w konie ji jechali te ruski kunne.*

Produktywnym w polszczyźnie ogólnej formantem jest *-ula* i jego, utworzona na zasadzie piętrowej, forma *matulka*. Ciekawym zjawiskiem jest w tym wypadku aktywność sufiksu. Formant *-ulka* można bowiem złożyć z formantów *-ul(a)* i *-ka*. Derywat *matula* poświadczony jest w 83% poprzez zapisy z pieśni, np.: *Oj, wy, matulu, psieczcie wy kołocze Niech sia tan lultojziancy nie kołace Bo jo jego musza być Jego wolo "uczynić; "Ujrzałam z daleka siwego konika Do mojej matuli Serce me przenika; Przysłała mnie matula Macie mnie dać Mnichula; U matuli w komorze Czarna kura się korze. Zapisy ze stylu potocznego (tylko Warmia i piskie): a tośba głodni, jedz jano, bo twoja matula też praziórnne przyszła i do krup sia wzięła M; nalepszy ['najlepiej'] to jest jenusz przy matuli Olsz. Wiktor Steffen w *Słowniku warmińskim* dodaje komentarz przy omawianym derywacie. Zauważa, że jest to wyraz rzadko używany przez osoby dorosłe (1984: 81). Mieczysław Szymczak mówiąc o tym, że niektóre formy tworzą kompleksy terenowe, wspomina o występowaniu derywatu właśnie na Warmii, a także na Śląsku (1966: 29). Dodać należy, że, po raz pierwszy, leksem pojawił się w SL.*

Derywat *-ulka* poświadczony jest 39 razy, z czego 69% materiału pochodzi z języka potocznego, a mianowicie: *moja matulka miała szterdzieści lat, "ona zawdy wyrzekała, tom sia śnieli Olsz; i "unaju naleźliby sia ludzie zdolni, czyli z talantem do psióra i do pazla, do tańca i różańca – ale trzeba "oświaty i nauki, a nie siedzieć za psiecem i czekać, aż [...] matulka plince"upsiecze i z patelą poda Olsz; kiedyś to kołocze mówili, jeszcze moja matulka piekła, kiedy lanterli, to każdatrocčka dostała taki kołacz Olsz. Geografia derywatu ograniczona jest do Warmii.*

Do zdrobnień drugiego stopnia należy derywat *matuleczka*. Emocje pozytywne wyrażają tu dwa formanty deminutywne, tworzące formant złożony: *-ul(a)* i *-eczka*. Analiza korpusu wykazała, że derywat w 99% pochodzi z pieśni, np.: *Matulecku moja Jam córecka wasa Pozwólcież mi do kościoła Jeśli wola wasa; Czemuś matuleczko mnie tu "ostaziuła Czemuś mnie do grobu ze sobo nie wzięła; Furały jeskólki Usiadły nad rzeczko Gdzieżeś sia podziła moja matuleczko. Jedyne poświadczenie znajdujące się w zeszytach z badań terenowych to: matka mówiła, ty przygłupku, mówi, toć to były jajka, "ojmatulecku, macie wy prawdę Pisz. Co interesujące, w monografii Mieczysława Szymczaka brak owego derywatu wśród licznych, wyliczonych deminutivów (1966: 29).*

Leksem *matuleńka* ma wyłącznie pieśniowe poświadczenia, co pozwala stwierdzić, że nie był on używany w funkcji komunikacyjnej przez autochtonów. Na uwagę zwracają cytaty: *Tam nie jena matulańka Za syna*

plakała; I poszedł ci do domeczku bardzo sfrasowany Matulenska sie go pyto, co synu kochany. Raz zacytowana była forma *matulańka*. Nie jest to jednakże oboczność, ale cecha systemowa opisywanych gwar.

Przyrostek *-uchna*, produktywny był w dobie staropolskiej, co poświadcza ustalenie Szymczaka: „najczęściej występującą formą hipokorystyczną w staropolszczyźnie była *matuchna*” (1966: 29). Potwierdza to także w kartoteka *Słownika gwar, Ostródzkiego, Warmii i Mazur*: 99% cytatów pochodzi z pieśni, co pozwala stwierdzić, że autochtoni traktowali derywat jak archaizm: *Dzisiaj słońce zajdzie Jutro rano wszędzie Już ci moja matuchna do mnie nie przyjdzie; Gdym jeszcze matuchna mnieli Tom na stoliku jadali A gdym macocha dostali Tom na ziomeczce jadali; Przyszła do niego matuchna jego Krzyczy, płacze, żałuje za niego*. Dodać należy, że pieśni pochodzą nie tylko ze źródeł drukowanych, ale i z zapisów z badań terenowych, co jest argumentem świadczącym o istnieniu derywatu w pamięci informatorów. Można więc pokusić się o stwierdzenie, że formant ten pełni funkcję poetycką.

W polszczyźnie ogólnej pozytywne emocje nadawcy względem odbiorcy wyrażają formanty ze spółgłoskami miękkimi. Podobnie rzecz się ma w zebranych materiale. *Matuś* formant *-uś*, *matuśka* *-uśka*, *matusia* *-usia*, a mianowicie: *Jabym z tobą jechała Lecz by się matuś gniewała [...] Niech się matuś gniewają Jak się poklonię – daruję; do opchiki tego obnijścia, tego mojego, ostała mojej zony matuśka, osiemdziesiąt lat staro Giż; a moja matusia zrazu była też polska, jo, a potem do szkoły chodziła po niniecku, a do kościoła po polsku Mrąg*. Niewielka liczba poświadczeń, głównie pieśniowych, ukazuje niski stopień produktywności formantów, co wynikać może z braku konieczności intensyfikowania form wyrażania emocji pozytywnych.

Formą bezpośredniego zwrotu dziecka do matki, jak zauważa Mieczysław Szymczak (1966: 28), jest leksem *mama*. Od czasów języka staropolskiego nastąpiło przesunięcie semantyczne w definicji *mamy*. SS_{tp} wskazuje jeszcze na definicję ‘macocha; mamka, piastunka’, zaś w SJPD_{or} znajdujemy znaczenie ‘poufale albo pieszczotliwie o matce’. Co więcej, w polszczyźnie ogólnej ów aspekt pragmatyczny jest identyczny. WSJP obok tożsamej z *matką* definicji podaje etymologię kolejnej, jak z tego wynika, podstawy słowotwórczej. Zdaniem autorów jest to wyraz ukształtowany w języku dziecięcym, powstały z podwojenia sylaby – jednej z pierwszych wypowiedzianych przez dziecko. Podstawa derywacyjna pochodzi od prsł. **mama*. W badanych gwarach, jak wykazuje

dowodnie analiza, leksem nie jest podstawą utworzenia bogatej rodziny derywatów, których formanty pełnią funkcję semantyczną o typie modyfikacyjnym. Można zaryzykować hipotezę o braku potrzeby wyrażania lub dodawania nowych znaczeń leksemowi podstawowemu, który etymologicznie już jest nośnikiem pozytywnych, czułych emocji względem desygnatu.

Zanim omówione zostaną formanty implikujące uczucia nadawcy względem desygnatu, konieczny jest przegląd materiału składającego się na hasło *mama* w kartotece *Słownika gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*. Okazuje się, że 60% zapisów pochodzi z zeszytów z badań terenowych i ze źródeł drukowanych. Suplementem do opisu rodziny leksemu *matka* u Mieczysława Szymczaka (1966: 29) jest podkreślenie tego, że pluralis maiestaticus u badanych pokoleń był już w zaniku. Badacz wskazuje, że ze względu na szacunek do desygnatu niemożliwa jest konstrukcja typu: *mama + 2 lp czasownika w trybie rozkazującym*. W poddanym analizie materiale odnotowano jedno poświadczenie pluralis maiestaticus: *mama się radowali, co to już sobie zarobiła* O. Egzemplifikacjami występowania wyrazu motywującego stanowiącego podstawę derywatów są: *mama to więcej przyjemna, a tatuś to tylko myśli o pracy* O; *jo mówię, panie, to oni robio co rok, ale jo w domu musiała, bo mama tyfus mniała, to leżała w łóżku* O; *moja mama to ona się tak radowała, córeczko, toś ty uprzedła wątek, a ja postawę* [‘podstawę’] O; *jak ja im to wszystko przeczytała o tych strachach, to ten starszy syn mówi, wiesz co mamó, oblecmasze w biel i pódziem pape wystraszym* Nidz; *potem córka mózi, dostałeś po dupsie od mamy?* Nidz. Poświadczeniami zaś ze stylu literackiego są: *Co zarobzi, to przepije* *Przydzie do dom, mama bzije*; *Oj mamó, mamó, sztery córy mocie? Czamu wy jech w domu trzymocie?*; *Ni ja malowana Ni ja różowana Tylko u mej mamy Tylko u mej mamy Psianknie wychowana*; *Oj, psiecze, psiecze* [‘piecze’], *“Uzijoj sia w lecie, Bo już moi mamy Nie ma na tam świecie; A ty mamńie tak powiedz Żeś chodziła na spowiedź To się mama ucieszy Że córecka nie grzeszy*. Zaakcentować należy fakt mniejszej częstotliwości występowania leksemu *mama* w porównaniu do wymienianego przez informatorów leksemu *matka*.

Formanty hipokorystyczne dodane do podstawy *mama* utworzyły derywaty *mamula*, *mamuleńka* i *mamuleczka*, co konotuje istnienie formantów *-ula*, *-uleńka* i *-uleczka* dodanych do podstawy. Wyrazy motywowane występują w następujących cytatach: *Mamulu moja jadu malarze Daj mnizes go odmalować choć na papsierze*; *Chodziuła płakała, aż poczęło świtać* *Przy-szła mamuleńka o wianek się pytać*; *Płyń serce, serceczko* *W koszyku z rogoży*

Aż do mojej mamuleczki Niech sia Bóg rozłoży. Cytaty wskazują na chęć zaakcentowania w stopniu wysokim emocji względem desygnatu.

Zaobserwowano także istnienie formantów ze spółgłoskami miękkimi *-usia* i *-uś*. Co interesujące, derywat *mamusia* w 99% występuje w języku komunikacji codziennej: *ino niech mamusia powie, co tam na mnie stoi, to temu zapobiegnie* Nidz; *wszędzie nie mogli wymówić tego słowa* Olseski i *wypchisać, rychtyk tak on móziuł, mamusiu, ja się dam przepchisać* Nidz; *ja mu z powrotem odpisałem jek tutaj jest i jek ja wojnę przeżyłem i co jego mamusia w lutym szterdziestego szóstego roku pomierła i prosiłem go, żeby "onitutej przyjechali do mnie" Giż; jakem mniola potem dwonaście lat, to ja mówię, mamusiu, jo by przędła, to ona mówi, tyś tako mało, to spod kołka nie widać cię* O. Zanotowano także jedno pieśniowe poświadczenie derywatu *mamuśka*, utworzonego poprzez sufiks o funkcji ekspresywnej: *I sła do niego mamuśka jego I pyta się go, coś ci takiego O ma mamuśko, idź preć ode mnie Bo ci nie powziem, co me boli we mnie*.

W znaczeniu 'matka' istnieje także deminutiwum *mameczka* utworzone od leksemu *mamka*, który w SJPDor ma znaczenie 'kobieta trudniąca się karmieniem piersią cudzych dzieci'. *Mameczka* jest poświadczona raz w olsztyńskim, zaś trudności nastęrcza oddzielenie materiału o pierwotnym znaczeniu *mamki* od znaczenia 'matka'. Niejasny kontekst wypowiedzi pozwala jednakże odnaleźć cytaty: *mieli takie kapelusze [...], takie czepki mieli, naszo mamka też jeszcze miała takie* Olsz; *moja mamka poszła krowy doić* Olsz.

Ze względu na historię analizowanego terenu nie jest zaskakujące wynotowanie nazwy pochodzenia niemieckiego, a mianowicie *muter*. Użytkownicy języka użyli sufiksów *-ka* i *-eczka*, przez co powstały derywaty *muterka* i *mutereczka*. Fakt ten zaprzecza stwierdzeniu Mieczysława Szymczaka: „Wynika z tego jasno, że omawiana nazwa została tu zapożyczona bardzo niedawno, nie została jeszcze w pełni wciągnięta w polski system morfologiczny [...], jest jeszcze do pewnego stopnia po prostu cytatem z języka obcego” (1966: 28). Jednakże niewielka liczba poświadczeń rzeczownika będącego podstawą słowotwórczą oraz derywatów może świadczyć, a nawet poświadczają fakt, że w języku familijnym ów germanizm się mocno nie zakorzenił. Oto przykłady: *moja muter poszła do miasta sztatka* ['naczynie domowe'] *kupiła sobie* O; *w szkołach dawno mało, a teraz wcale nic po polsku nie nauczą, a w domu [...] faterek i muterka nie naganiają dzieci do książki, bo sia nie znają na pożyteczności nauki* Olsz; *na ojca to móżili-fatreczku i mutereczko, a my to jus mówili ojciec abomatecko, a oni to tak po sta-*

remu Mrąg. Cytat ostatni ukazuje zmianę nazwy derywatu w następnym pokoleniu użytkowników gwar, co jest uzasadnione przemianami historyczno-demograficznymi. Istnienie formacji złożonych z niemieckiej podstawy słowotwórczej i polskiego sufiksu potwierdza adaptację leksemu.

Celem głównym artykułu było ukazanie faktycznego stanu leksemów i derywatów nazywających *matkę* w znaczeniu ogólnopolskim. Ze względu na przemiany historyczno-demograficzne tylko materiał z końca lat pięćdziesiątych XX wieku jest w stanie ukazać bogactwo słowotwórcze. Wykorzystanie przykładów o podobnej chronologii posłużyło do wskazania przyczyn powstania derywatów i warunków ich funkcjonowania. Postanowiono oddzielić przykłady ze stylu potocznego i literackiego gwar, co stało się zasadne, gdyż wiele derywatów spełnia tylko funkcję poetycką. Różnego typu sufiksy okazały się być aktywnymi, dlatego można nazwać je złożonymi. Świadczy to o bogactwie słownictwa i wskazuje na rozwój słowotwórczy gwar w połowie wieku XX. Celem nie było wskazanie sufiksów dyferencyjnych w stosunku do polszczyzny ogólnej, ale pokazanie systemu słowotwórczego gwar na przykładzie nazw, jednego z podstawowych dla każdego człowieka, leksemu. Mniej ważna była wartość stylistyczna i semantyczna, a nawet pragmatyczna derywatów. Niemniej jednak nie sposób pominąć owych wartości przy opisie nazwy desygnatu. Analiza materiału, w którym ulokowane były desygnaty, potwierdziła, że nie są to derywaty tautologiczne, gdyż wyraz pochodny ma funkcję modyfikacyjną w stosunku do podstawy. Formanty komunikują pewne znaczenia, co w przypadku nazw analizowanego desygnatu jest kluczowe. Wyrażane są pozytywne, pełne uczucia miłości, czułości, bliskości, emocje, za czym stoi mocny argument w postaci istnienia złożonych sufiksów, z których każdy jest formantem mogącym utworzyć deminutiwum. Wiele elementów semantycznych wykazuje także wyraźnie widoczną funkcję impresywną i ekspresywną wypowiedzi. Przykładem pierwszej funkcji są formy z piętrowym sufiksem, używając których, nadawca pragnie osiągnąć jakiś cel, np. chce zostać wysłuchanym i pozytywnie ocenionym przez 'matkę'. W drugiej funkcji, nadawca używa owych form, by ujawnić swoje emocje. W artykule opisana została różnorodność, gdyż na tym etapie badań należy w pierwszej kolejności zaprezentować, by móc następnie opisać elementy dyferencyjne systemu, o ile okaże się to możliwe na podstawie kartoteki, będącej najbogatszym korpusem gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur. Może się także podczas analizy pojawić pokusa, by próbować ustalić granice izomorf.

W tym miejscu należy zdecydowanie potwierdzić wnioski Mieczysława Szymczaka, który w tomie piątym z cyklu monografii *Słownictwo Warmii i Mazur* napisał:

Większości wyżej wymienionych form zdrobniałych nie można uważać za ściśle związane z określonymi miejscowościami. Nierównomierność ich rozmieszczenia spowodowana jest tym, że pytania o zdrobniałe nazwy członków najbliższej rodziny umieszczono w kwestionariuszu dopiero w końcowej fazie badań terenowych (1959: 7).

Analizowanie słowotwórstwa rzeczowników w gwarach Ostródzkiego, Warmii i Mazur ma perspektywy, a badania są konieczne. Badacz napotka liczne trudności i ograniczenia, pragnąc zrealizować założenia badań słowotwórstwa gwarowego (np. Gala 2002, 2003, Grabka 2016, Sierociuk 2001), bowiem nie jest możliwe celowe zebranie materiału podczas eksploracji terenowych. Do badania dziedzictwa słowotwórczego gwar, czyli języka nieistniejących już wspólnot komunikacyjnych, powinien – mimo działań rewitalizacyjnych – wystarczyć materiał zgromadzony w kartotece, będącej największym tego typu korpusem tekstów.

WYKAZ SKRÓTÓW GEOGRAFICZNYCH

- bl – brak lokalizacji materiału
- Ełk – ełcki
- Giż – giżycki
- Gołd – gołdapski
- M – Mazury
- Mrąg – mrągowski
- Nidz – nidzicki
- O – ostródzki
- Olc – olecki
- Pisz – piski
- Szcz – szczycieńki
- W – Warmia
- Węg – węgorzewski

WYKAZ SKRÓTÓW ŹRÓDEŁ LEKSYKOGRAFICZNYCH

- ISJP – *Inny słownik języka polskiego*, 2000, t. 1–2, red. M. Bańko, Warszawa: PWN.
- SEJPB – Boryś W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.

- Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, 1987–2021, t. I–II red. Z. Stamirowska, t. III red. Z. Stamirowska i H. Perzowa, t. IV–V red. H. Perzowa i D. Kołodziejczykowa, t. VI red. D. Kołodziejczykowa i K. Sobolewska, t. VII–VIII red. K. Sobolewska, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk.
- SJPDor – *Słownik języka polskiego*, 1958–1969, t. 1–11, red. W. Doroszewski, Warszawa: Wydawnictwo Wiedza Powszechna, PWN.
- SJPDun – *Słownik współczesnego języka polskiego*, 1996, red. B. Dunaj, Warszawa: Wydawnictwo Wilga.
- SJPSz – *Słownik języka polskiego*, 1994, t. 1–3, red. M. Szymczak, Warszawa: PWN.
- SJPWar – *Słownik języka polskiego*, 1900–1927, t. 1–8, red. J. Karłowicz, S. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa.
- SL – Linde S.B., 1807–1814, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Warszawa: Wydawca: Drukarnia XX. Pijarów.
- SStp – *Słownik staropolski*, 1953–2002, t. 1, red. S. Urbańczyk, Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, <https://issuu.com/cech-mazurski11> (dostęp: 14.04.2021).
- USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, 2003, t. 1–5, red. S. Dubisz, Warszawa: PWN.
- WSJP – *Wielki słownik języka polskiego*, <https://wsjp.pl> (dostęp: 14.04.2021).

BIBLIOGRAFIA

- Biblioteka Mazurska, <http://www.michalkajka.pl/biblioteka-mazurska> (dostęp: 14.04.2021).
- Céch – *Mazurski cejtunek*, <https://issuu.com/cech-mazurski> (dostęp: 13.04.2021).
- Chludzińska-Świątecka J., 1972, *Budowa słowotwórcza rzeczowników w gwarach Warmii i Mazur*, „Prace Filologiczne”, t. XXII, s. 159–289.
- Chludzińska-Świątecka J., 1956, *Przymiotniki w gwarach Warmii i Mazur (Uwagi słowotwórczo-semantyczne)*, „Poradnik Językowy”, z. I, s. 21–27.
- Gala S., 2002, *O potrzebie badań słowotwórstwa gwarowego*, [w:] *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki*, red. S. Gala, Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe, s. 147–154.
- Gala S., 2003, *Podstawy kwestionariusza do badań słowotwórstwa gwarowego*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, t. XLVIII, s. 31–38.
- Grabka B., 2016, *Słowotwórstwo przymiotnika w gwarach polskich – perspektywy badawcze*, „Polonica”, t. XXXVI, s. 229–238.
- Grochola-Szczepanek H., 2006, *Przymiotniki złożone w gwarach polskich*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. 41, s. 59–81.

- Karaś M., 1964, *Z problematyki słowotwórstwa gwarowego (Formacje przymiotnikowe)*, „Prace Filologiczne”, t. XVIII, s. 153–162.
- Kossert A., 2004, *Mazury: zapomniane południe Prus Wschodnich*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Kostecka-Sadowa A., 2018, *Wybrane zjawiska słowotwórcze przymiotnika w polszczyźnie południowokresowej (na przykładzie obwodu lwowskiego)*, „Gwary Dziś”, t. 10, s. 99–110.
- Kowalska A., 1975, 1979, *Zróżnicowanie słowotwórcze gwar Mazowsza i Podlasia. Ręczownik*, t. 1: Atlas, cz. 1: *Mapy 1–100*, cz. 2: *Wykazy i komentarze do map 1–100*, t. 2: Atlas, cz. 1: *Mapy 101–200*, cz. 2: *Wykazy i komentarze do map 101–200*, Wrocław: Ossolineum.
- Kuryłowicz B., 2007, *Słowotwórstwo dziewiętnastowiecznej gwary tykocińskiej*, „Białostockie Archiwum Językowe”, nr 7, s. 83–97.
- Mazurskągádkä*, <https://www.facebook.com/groups/1548442068794254> (dostęp: 14.04.2021).
- Mazurskągádkä. Słownik mazurski z rozmówkami*, 2020, red. R. Wilczek, Szczytno: Lokalna Organizacja Turystyczna Powiatu Szczywieńskiego.
- Moja biblioteka mazurska*, <https://www.mojabibliotekamazurska.pl> (dostęp: 13.04.2021).
- Perzowa H., 1987, *Zarys dziejów Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, [w:] *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, t. I. A–Ć, red. Z. Stamirowska, Wrocław–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 7–23.
- Po mazursku – mazurskie niejsce w Internecie*, <https://pomazursku.pl> (dostęp: 10.04.2021).
- Sembrzycki J., 1889, *O gwarze Mazurów pruskich*, „Wisła”, t. 3, s. 72–91.
- Sierociuk J., 2001, *Założenia metodologiczne badań słowotwórstwa gwarowego*, [w:] *Gwary dziś*, t. 1: *Metodologia badań*, red. J. Sierociuk, Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, s. 153–160.
- Steffen W., 1984, *Słownik warmiński*, Wrocław–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Szatkowski P., 2018, *Małi Princ*, Krasnołąka: Mazurski cech.
- Szymczak M., 1959, *Stopnie pokrewieństwa*, [w:] *Studia warmińsko-mazurskie*, V, red. W. Doroszewski, Wrocław.
- Szymczak M., 1966, *Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego w historii i dialektach języka polskiego*, Warszawa: PWN.

**A DOCUMENT OF THE LOST/DISAPPEARING HERITAGE.
THE LEXICAL AND WORD-FORMATION DIVERSITY
OF MOTHER-RELATED LEXEMES IN THE DIALECTS
OF OSTRÓDA, WARMIA AND MASURIA**

Abstract

The aim of the article was to present the lexical richness and word-formation potential of the lexeme *matka* [mother] in the dialects of Ostróda, Warmia and Mazury. The lexemes *mother*, *mama* and *muter*, as well as their derivatives were analyzed. The linguistic material was based on the file of *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur* [A Dictionary of Dialects of Ostróda, Warmia and Masuria Regions] that is a record of dialect status at the end of the 1950s.

The lexeme *matka* is connected with the creation of 10 derivatives, the lexeme *mama* – with 7 derivatives, and *muter* – 2 derivatives. The derivation of the last word is a proof of the adaptation of a German root in the dialects under discussion.

The analysis of the material has shown that the derivatives have a modifying semantic function and they convey positive emotions towards the referent. In this way, hypocoristic formations were created whose suffixes do not differ significantly from the general Polish word-formation system. In addition, it turned out that about 80% of the derivatives come from the dialect literary style, as the second degree suffixes are not functional in the analyzed dialects. In communicating positive feelings towards the designate, simple suffixes were sufficient for the language users.

It is not possible to determine isomorphs on the basis of the material collected in the file, as questions about diminutives were attached to the questionnaire at the last stage of the fieldwork.

Key words: dialectal word formation, root word, derivative, the lexeme *matka* [mother], dialects of Ostróda, Warmia and Masuria